

"בכל לבבך - בשני יצריך" וחובת בדיקת חמץ

פתיחה

חובת גברא תוך שלושים יום לפסח
מחלוקת על היוצא מבית הגוי
שני צדדים ב"תשביתו"
מחלוקת הראשונים ב"תשביתו"
"והשבתי חיה רעה מן הארץ"
ביאור מחלוקת הטור והראב"ה
מסקנה למעשה
דין שאר החדרים שלא נמכרו לגוי
חסידי - או מושל ביצרו?
בכל לבבך - בשני יצריך

פתיחה

כידוע, מותר על פי ההלכה למכור את החמץ לגוי ובזה להיפטר מאיסור "בל יראה ובל ימצא" בפסח, על פי הכלל "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה". האם אדם יכול לפטור את עצמו מחובת בדיקת חמץ ע"י שימכור את כל החמץ שבביתו לגוי? אמנם, יש מקום לומר שאדם שמתכוון להישאר בביתו במהלך הפסח יצטרך לבער את החמץ גם אם מכר אותו לגוי מסיבה אחרת, המוזכרת בתוס' בתחילת מסכת פסחים (ב, א), "שמא יבוא לאוכלו"; אך הנוסע מביתו לפסח - כך שאין אצלו חשש אכילת חמץ - האם יוכל להשתמש בפתרון זה ולהיפטר מחובת הבדיקה?

חובת גברא תוך שלושים יום לפסח

בגמרא פסחים (ו, א) נחלקו אביי ורבא בדעת רב, שסבר שאדם שמפליג בספינה או הולך לדרך רחוקה חייב לבער את החמץ מביתו אם הוא יוצא בתוך שלושים הימים הסמוכים לחג הפסח. אביי פירש שהכוונה דווקא אם עתיד לחזור לביתו בפסח¹, ולדבריו גם אם עתיד לחזור לביתו בפסח, אם יצא לפני שלושים הימים הסמוכים לחג הפסח - אינו צריך לבדוק ולבער. לעומתו רבא פירש שהחילוק בין אם דעתו לחזור בפסח או לא קיים רק במי שיוצא מביתו לפני שלושים, והיוצא בתוך שלושים צריך לבער את החמץ אפילו אם אין בדעתו לחזור כלל לביתו. המקור לתקופת שלושים הימים הוא מהברייתא "שואלין ודורשין בהלכות הפסח קודם הפסח שלושים יום",

1 לרש"י: דווקא אם יחזור בתוך הפסח. לרמב"ם: אפילו אם דעתו לחזור לפני הפסח, שמא יחזור סמוך לבין השמשות ולא יספיק לבער.

ומפרש רש"י ("ד"ה "קודם") "ומאז חל עליו להיזהר בצרכי הפסח".
ההלכה נפסקה כשיטת רבא (רמב"ם חמץ ומצה ב, יט; שו"ע או"ח סי' תלו), ונמצא
שבתוך שלושים יום - צריך תמיד לבדוק ולבער. אולם נשאר תמוה מה הטעם לחייב
בבדיקה וביעור אדם שממילא לא יחזור לביתו בתוך הפסח?

מחלוקת על היוצא מבית הגוי

נראה שנחלקו בזה רבותינו הראשונים:

זו לשון הטור (או"ח סי' תלו):

כתב אבי העזרי, ישראל היוצא מבית גוי תוך שלושים יום [לפסח] צריך
לבער אף על פי שהגוי יתן בו חמץ, שהמצוה מוטלת על ישראל לבער כשיוצא
ממנו. והני מילי במפרש ויוצא בשיירא, אבל אם נכנס הישראל בבית אחר
בעיר הזאת או אפילו הלך לעיר אחרת, בודק שמה, ואין צריך לבדוק כאן.
[ע"כ דברי הראב"ה, ומכאן דברי הטור] ונ"ל שאין צריך לבדוק [גם אם לא
נכנס לבית אחר] כיון שהגוי נכנס בביתו, אף אם נשאר לישראל חמץ ודאי -
מתייאש ממנו, ואין לך הפקר גדול מזה.

מקשה הב"י על הטור: הרי שפתי הראב"ה ברור מיללו "שהמצוה מוטלת על
ישראל לבער", כלומר שלדעתו מצות חכמים לבדוק ולבער בין אם ישאר לו חמץ
אח"כ ובין אם לא, כמו שנתבאר בפסחים ו, א. איך אם כן דוחה הטור את טענת
ראב"ה?

מסביר ה'פרישה' את דעת הטור: אמת, חכמים חייבו בבדיקה וביעור את מי שיוצא
מביתו תוך שלושים, אך כל החיוב הוא רק אצל מי שישאר לו חמץ בתוך ביתו בפסח.
והטעם: משום שחכמים חששו שאם האדם יסמוך רק על הביטול - שמא הביטול לא
יהיה בלב שלם וכד', לכן הצריכו אותו לבדוק ולבער גם כשיוצא מביתו. אולם אדם
שלא ישאר לו כלל מקום בבעלותו עם חמץ בפסח - אין שום טעם לחייבו לבדוק
ולבער כשיוצא מבית הגוי.

נמצינו למדים, שלדעת הראב"ה יש חיוב לבדוק ולבער אפילו אם לא ישאר לך
כלל חמץ לקראת הפסח (כמו שהסביר הב"י), ואילו לדעת הטור החיוב קיים רק אם
ישאר לך חמץ לקראת הפסח (כמו שהסביר הפרישה). וצריך ביאור ביסוד מחלוקתם.

שני צדדים ב"תשביתו"

בספר מנחת חינוך (מצוה ט) חקר ביסוד המצוה "אך ביום הראשון תשביתו שאור
מבתיכם", מהו אופי המצווה? בשב ואל תעשה - או בקום ועשה?

פירוש הדברים: ניתן להבין שכשם שיש לאווים של "בל יראה ובל ימצא" שעניינם החובה לדאוג שלא יהיה חמץ בבית - כך בדיוק אומר גם העשה: עליך לדאוג שלא יהיה אצלך חמץ בבית. וניתן להבין שעניין תשבתו הוא הציווי לקחת חמץ ולהשבית אותו באופן חיובי.

נפקא מינה בין שתי ההבנות:

א. אדם שאין לו חמץ בליל בדיקת חמץ - האם עליו לטרוח ולהשיג חמץ כדי לבער אותו - או לא? אם המצווה בשוא"ת - אינו צריך. אם בקו"ע - צריך.

ב. אדם ש"חטף" את החמץ של חברו ושרף אותו - האם עליו לשלם קנס ככל החוטף מצווה מחברו - או לא? אם המצווה בשוא"ת - אינו צריך, שהרי בסה"כ עזר לחברו להגיע למצב שאין לו חמץ. אך אם בקו"ע - צריך, שהרי חטף לו את מעשה המצווה.

מחלוקת הראשונים ב"תשבתו"

שני הצדדים מפורשים בראשונים בפסחים ד, ב:

הגמ' אומרת ש"מדאורייתא בביטול בעלמא סגי". נחלקו הראשונים - מה המקור בתורה שביטול החמץ מועיל? רש"י והרמב"ם פירשו שביטול נלמד מ"תשבתו" (כיון שלא כתוב "תבערו" אלא "תשבתו" - סימן שהכוונה להשבתה בלבד). ר"י (בתוס' פסחים ד, ב ד"ה "מדאורייתא") מקשה על רש"י (בקושייתו השניה): הרי התורה אמרה "אך ביום הראשון (=לאחר חצות היום) תשבתו שאור מבתיכם", ולאחר חצות היום החמץ כבר אינו ברשותו (שהרי נאסר בהנאה)! א"כ, כיצד שייך שיבטל חמץ שאינו ברשותו? אלא מכאן מוכח ש"תשבתו" עניינו שריפה², והביטול נלמד מ"לא יראה לך - שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה", דעניין הביטול הוא הפקר. ובא הרמב"ן ומיישב את קושיית ר"י בצורה פשוטה: הכוונה של "תשבתו" היא שהחמץ יהיה **מושבת ומבוער** לאחר חצות היום. וממילא, **פעולת** ההשבתה יכולה וצריכה להיעשות עוד לפני זמן איסור החמץ, בזמן שעדיין אפשר לבער או לבטל.

המחלוקת הזאת תלויה בשני הצדדים דלעיל: ר"י סבר ש"תשבתו" עניינו קום ועשה, פעולת ההשבתה באופן חיובי. וממילא, כיון שהפסוק אומר "אך ביום הראשון תשבתו", הכוונה לעשות את פעולת ההשבתה לאחר חצות היום. אך הרמב"ן סבר ש"תשבתו" עניינו שב ואל תעשה, לדאוג לכך שלא יהיה חמץ. ממילא, הפעולה נעשית עוד לפני חצות היום, והתוצאה קיימת לאחרי.

2 כשריפת נותר לאחר שנאסר. כ"כ הרא"ש (פרק א אות י).

"והשבתי חיה רעה מן הארץ"

הרוגאצ'ובר (ר' יוסף רוזין זצ"ל) מצא לצדדים אלו מקור מעניין בפרשה אחרת לגמרי:

הקב"ה מבטיח לעם ישראל במסגרת הברכות בפרשת בחוקותי: "והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבור בארצכם". ונחלקו התנאים בפירוש המילה "והשבתי" בספרא (בחוקותי פרשה א): ר' יהודה אומר מעבירים מן העולם, ר' שמעון אומר משביתן שלא יזוקו, אמר ר' שמעון, אימתי הוא שבחו של מקום בזמן שאין מזיקים, או בזמן שיש מזיקים ואין מזיקים, אמור בזמן שיש מזיקים ואין מזיקים. לדעת ר' שמעון אין זה שבחו של הקב"ה אלא **שהיינה** חיות רעות אבל "מושבתות", כלומר, שאינן יכולות להזיק. ופירש ר' יוסף רוזין זצ"ל ששורש מחלוקתם מבוסס על שני הצדדים הנ"ל ב"תשביתו": ר' יהודה טען ש"תשביתו" עניינו בתוצאה הסופית שלא תהיינה חיות רעות, ואילו ר' שמעון סבר שעניינו קום ועשה - פעולת ההשבתה החיובית, הנעשית ע"י השבתת החיות הרעות מלהזיק.

ביאור מחלוקת הטור והראבי"ה

על פי שני הצדדים הנ"ל נבאר את מחלוקת הטור והראבי"ה:

הטור סבר שלא שייך לחייב אדם לבדוק ולבער כשיוצא מבית הגוי ואין לו בית אחר, כיון שממילא לא ישאר ברשותו חמץ כלל לקראת הפסח. וטעמו לענ"ד משום שסבר ש"תשביתו" עניינו שב ואל תעשה - לגרום **לתוצאה** שלא יהיה חמץ בביתך כלל, ובענייננו בלאו הכי זה מה שקורה. אך הראבי"ה סבר ש"תשביתו" עניינו קום ועשה - לקחת חמץ ולהשבית אותו באופן חיובי. ממילא, לא תעזור לנו העובדה שלקראת הפסח לא נשאר לו חמץ, שהרי למעשה לא קיים את המצוה של ההשבתה באופן חיובי. לכן אם אין לו מקום אחר באחריותו עליו לבדוק ולבער גם כשיוצא מבית הגוי.³

3 יש להקשות על זה מהראבי"ה בעצמו שכתב אח"כ (פיסקא תכח) שהמקור לביטול הוא "תשביתו" (כרש"י ורמב"ם). משמע שסבר כמותם ש"תשביתו" עניינו בשוא"ת! ונראה שאפשר ליישב על פי תוס' שאנץ שתירץ את קושיית התוס' על רש"י: "דילמא להכי אפקיה בלשון השבתה דבביטול סגי כשמוציא אותו מן הבית קודם חצות". כלומר, אע"פ שביטול לא מועיל לאחר חצות, אם הוציא את החמץ תחילה מביתו קודם חצות - הביטול יועיל. הדברים מתאימים להסבר הרמב"ן שמשמעות הביטול היא: "שהסכימה דעתו לדעת תורה ויצא לבטלו, [שלא] יאחז בו דין ממון אלא שיהא מוצא מרשותו לגמרי שוב אינו עובר עליו, דלא קרינא ביה 'לך' כיון שהוא אסור ואינו רוצה בקיומו" (ולא מדין הפקר). וממילא, אם הוציא את החמץ עוד לפני חצות מועילה ה"הסכמה לדעת תורה" גם לאחר חצות כיון שכבר התחיל את הוצאה עוד לפני חצות. לפי זה, אפשר לומר ש"תשביתו"

מסקנה למעשה

נחזור לשאלתנו הראשונה, האם שייך שאדם יפטור את עצמו מבדיקת חמץ ע"י שימכור את כל חמצו לגוי? לפי מה שנתבאר למדנו שיש חובת גברא לקיים את מצוות הבדיקה והביעור⁴ (וכ"כ בפירוש בחת"ס או"ח סי' קלא). לכן פסק הגר"מ שטרנבוך שליט"א (תשובות והנהגות חלק ב סימן ריא) שאדם הנוסע מביתו לפסח למלון וכדומה צריך להשאיר חדר אחד בביתו שלא ימכור לנכרי, או לחילופין לשכור את החדר במלון כבר לפני ליל בדיקת חמץ כדי שיקיים את המצוה בחדר ההוא.

דין שאר החדרים שלא נמכרו לגוי

אם האדם השאיר לעצמו חדר אחד שבו יקיים את מצוות הבדיקה והביעור, מה דין שאר החדרים שמכר לגוי? האם צריך לבדוק גם אותם או לא?

נחלקו בזה רבותינו האחרונים (הובאו דבריהם במ"ב סוף סימן תלו): חיי אדם ומקור חיים סברו שכיון שהדירה עדיין שייכת ליהודי בליל בדיקת החמץ ונמכרת לגוי רק למחרת (בערב הפסח), חל חיוב הבדיקה על היהודי גם בחדרים שאמורים להימכר לגוי.

אולם בנין עולם וכן בשו"ת חת"ס כתבו שאין צורך לבדוק, ומספיקה הבדיקה בחדר שמשאיר בבעלותו, כמו אדם שמבער חמץ וחלק ממנו משאיר כדי לבערו למחר, כך גם בנידון דידן הוא בודק ומבער אחד מחדרי הבית ואת השאר "יבער" ע"י מכירה לגוי.

להלכה, רוב העולם סומכים על דברי הבנין עולם והחת"ס, ומוכרים ביום י"ד, אך המ"ב כתב שאם רוצים להיפטור מהבדיקה יש מקום להחמיר למכור את החדרים לגוי ביום י"ג לפני ליל בדיקת חמץ, לחשוש לדעת החיי אדם ומקור חיים.

חסיד - או מושל ביצרו?

מבואר בדברי רבותינו שהחמץ הוא כנגד יצר הרע - "שאוור שבעיסה", ומצות ביעור החמץ נועדה כדי לבער מקרבנו את הרע שבתוכנו ובעולם כולו (עיין למשל בנוסח המופיע בסידורים לפני ביעור חמץ). מה המשמעות הפנימית של שני צדדי החקירה שהובאו לעיל ביחס לביעור הרע מקרבנו?

עניינו קום ועשה (לראבי"ה), ועדיין אפשר לפרש זאת כביטול המועיל גם לאחר חצות היום. 4 אמנם יש מקום לומר שהמכירה לגוי כשלעצמה תיחשב כ"השבתה", ונמצא שקיים את המצווה להשבית את החמץ. ויש עוד לעיין בזה.

כמדומני, שיש לנסח את צדדי החקירה באופן זה: מהו סגנון עבודת ה' שנדרש מאיתנו? האם "שב ואל תעשה" - דהיינו, לשאוף שלא יהיה בקרבנו יצר הרע כלל, או "קום ועשה" - דהיינו, השאיפה היא שיהיה בקרבנו יצר הרע אלא שנתגבר עליו ונכבוש אותו? נראה שהרמב"ם בהקדמה למסכת אבות התייחס לשאלה זו, כאשר ניסה לברר האם עדיף החסיד או המושל ביצרו. וזו לשונו (פרק שישי):

אמרו הפילוסופים, שהמושל בנפשו, אף על פי שעושה המעשים הטובים והחשובים - הוא עושה אותם והוא מתאוה אל הפעולות הרעות, ונכסף אליהן ויכבוש את יצרו, ויחלוק עליו בפעולותיו אל מה שיעוררוהו אליו כוחותיו ותאוותו ותכונת נפשו, ויעשה הטובות והוא מצטער בעשייתן וניזוק; אבל החסיד - הוא נמשך בפעולותיו אחר מה שתעוררהו תאוותו ותכונתו, ויעשה הטובות והוא מתאוה ונכסף אליהן. ובהסכמה מן הפילוסופים שהחסיד יותר חשוב ויותר שלם מן המושל בנפשו, אבל אמרו שהמושל בנפשו כחסיד בעניינים רבים, ומעלתו למטה ממנו בהכרח להיותו מתאוה לפעול הרע, ואף על פי שאינו עושה אותו, מפני שתשוקתו לרע היא תכונה רעה בנפשו. וכבר אמר שלמה המלך עליו השלום כיוצא בזה (משלי כא, י) "נפש רשע איתוה רע", ואמר בשמחת החסיד במעשה הטוב, והצטער מי שאינו צדיק בעשייתו, זה המאמר (משלי כא, טו): "שמחה לצדיק עשות משפט, ומחיתה לפועלי און". זהו הנראה מדברי הנביאים נאות למה שזכרהו הפילוסופים.

וכאשר חקרנו דברי חכמים בזה העניין, נמצא להם שהמתאוה לעבירות ונכסף אליהן הוא יותר חשוב ויותר שלם מאשר לא יתאוה אליהן ולא יצטער בהנחתן, עד שאמרו שכל אשר יהיה האדם יותר חשוב ויותר שלם תהיה תשוקתו להעבירות והצטער בהנחתן יותר גדולות. והביאו בזה הדברים ואמרו (סוכה נב) "כל הגדול מחברו יצרו גדול הימנו", ולא דים זה עד שאמרו ששכר המושל בנפשו גדול לפי רוב צערו במושלו בנפשו, ואמרו (אבות פרק שני) "לפום צערא אגרא". ויותר מזה, שהם ציוו להיות האדם מתאוה לעבירות, עד שהזהירו מלומר שאני בטבעי לא אתאוה לזאת העבירה ואף על פי שלא אסרה התורה, והוא אומרם (ספרא קדושים) "רבן שמעון בן גמליאל אומר, לא יאמר אדם אי אפשר לאכול בשר בחלב, אי אפשר ללבוש שעטנז, אי אפשר לבוא על הערוה, אלא אפשרי, ומה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי".

לכאורה, יש סתירה בין דברי הנביאים לדברי חז"ל: לפי הנביאים החסיד עדיף כיון שנפשו שלמה יותר ואינה מתאוה לרע, ולפי חז"ל המושל ביצרו עדיף כיון שהוא עובד ומתגבר. כיצד מיישבים את הסתירה? ממשיך הרמב"ם וכותב:

"ולפי המובן מפשוטי שני המאמרים בתחילת המחשבה הם סותרים זה את זה. ואין העניין כן, אבל שניהם אמת, ואין מחלוקת ביניהם כלל. והוא שהרעות אשר הן אצל הפילוסופים רעות, אשר אמרו שמי שלא יתאוה אליהן יותר חשוב מן

המתאווה אליהן ויכבוש את יצרו מהן, הם העניינים המפורסמים אצל כל בני אדם שהם רעים, כשפיכת דמים, כגניבה וגזילה ואונאה, ולהזיק למי שלא הרע לו, ולגמול רע למטיב לו, ולבזות אב ואם, וכיוצא באלו... אבל הדברים שאמרו עליהם החכמים שהכובש את יצרו מהם הוא יותר חשוב וגמולו יותר גדול, הן התורות השמעיות, וזה אמת שאלמלא התורה לא היו רעות כלל, ומפני זה אמרו שצריך האדם שיניח נפשו אוהבת אותן ולא יהיה מונע מהן אלא התורה. ובחון חכמתם, עליהם השלום, במה שהמשילו, שהם לא אמרו "אל יאמר אדם אי אפשי להרוג הנפש, אי אפשי לגנוב, אי אפשי לכזב, אלא אפשי, ומה אעשה אבי שבשמים גזר עלי", אבל הביאו דברים שמעיים כולם - בשר בחלב, לבישת שעטנז, עריות, ואלו המצוות וכיוצא בהן הן אשר קראן השם יתברך חוקות".

בכל לבבך - בשני יצריך

לכל פן בהשבתת החמץ יש מקום בעבודת ה'. תלוי רק היכן, במצוות השכליות - עדיף החסיד, ואילו במצוות השמעיות - עדיף המושל ביצרו.

ויש פעמים שבהם גם השימוש בחמץ בעצמו נצרך כחלק מעבודת ה', כמאמר חז"ל (במשנה בסוף מסכת ברכות) על הפסוק "ואהבת את ה' אלוך בכל לבבך"... - בשני יצריך, ביצר הטוב וביצר הרע. גם לזה מצאנו הקבלה בהשבתת החמץ, כאשר אכילת החמץ בפסח משמשת לעבודת ה'.

כך היה במחנה ברגן-בלזן בפסח תש"ד, כאשר לא היה בנמצא לאכול אלא חמץ, והיהודים לא הסכימו לאכול את החמץ. עמד הרב ועשה מעשה בעצמו, לקח חמץ ובירך עליו ואכל, אך לפני כן הקדים את התפילה הזאת:

"אבינו שבשמים, הנה גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך ולחוג את חג הפסח באכילת מצה ובשמירת איסור חמץ, אך על זאת דאב לבנו שהשיעבוד מעכב אותנו ואנחנו נמצאים בסכנת נפשות. הננו מוכנים ומזומנים לקיים מצותך "וחי בהם" ולא שימות בהם, ולהיזהר באזהרתך "השמר לך ושמור נפשך מאוד". על כן תפילתנו לך שתחיינו ותקיימנו ותגאלנו במהרה, לשמור חוקיך ולעשות רצונך ולעבדך בלבב שלם. אמן".

שנזכה בע"ה לקראת חג הפסח הבא עלינו לטובה להשבית את החמץ מקרבנו ומכל העולם כולו, והקב"ה יעביר את רוח הטומאה מן הארץ, ובמהרה נזכה לאכול מן הזבחים ומן הפסחים בבית המקדש. אמן.

